

II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi

İzzetullah Zeki | ORCID: 0000-0001-6571-7377 | izzetullahzeki@yahoo.com

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Burdur, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05teb7b63>

Öz

Bu çalışma yaklaşık yarım asır Büyük Selçuklu Devletinin dini, idari ve siyasi işlerine yön veren vezirlerin reisi Nizâmülmülk'ün oğlun II. Nizâmülmülk Ebû Nasr Ahmed'in Büyük Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilafeti üzerindeki idari ve siyasi etkileri üzerine kaleme alınmıştır. Çalışmanın girişinde Nizâmülmülk ailesinin Büyük Selçuklu Devleti ve Abbâsî hilafeti üzerindeki ağırlığına değinilmiş, devamında Nizâmülmülk oğullarının üstünlük mücadelesi anlatılmıştır. Ardı sıra Sultan Muhammed döneminde 500-504/1106-1110 yılları arasında Selçuklu vezaretini deruhte eden II. Nizâmülmülk'ün faaliyetlerine yer verilmiştir. Dört yıl 10 aylık Selçuklu vezirliği döneminde Nizâmülmülk ailesinin gücüne güç katmış, Selçuklu Devletindeki varlığını muhafaza etmiştir. 504/1110 yılında vezaret görevinden azledilen II. Nizâmülmülk 12 yıl boyunca zindanda kalmıştır. 516-517/1122-1123 yılları arasında Sultan Sencer'in isteğiyle Abbâsî Halifesi el-Müşterşid Billah'ın vezirliğine yükselerek hilafetin idari, siyasi ve askeri işlerinin Selçuklu sultanlarının denetiminde kalmasını sağlamıştır. 517/1123 yılında vezirlik görevinden azledilen II. Nizâmülmülk, 25 yıl boyunca Bağdat Nizamiye Medresesinde ilimle iştigal etmiştir. Zilhicce 544/Nisan 1150 tarihinde Tus'ta vefat eden II. Nizâmülmülk, kendi evinde defnedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

II. Nizâmülmülk, Selçuklular, Muhammed Tapar, Abbâsîler

Atıf Bilgisi

Zeki, İzzetullah. "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* /18 (Haziran 2023), 73-92.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319095>

Geliş Tarihi	21.03.2023
Kabul Tarihi	02.05.2023
Yayın Tarihi	23.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Nizamulmulk II and His Political and Administrative Influences on the Seljuk State and the Abbasid Caliphate

İzzetullah Zeki | ORCID: 0000-0001-6571-7377 | izzetullahzeki@yahoo.com

Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts,, Burdur, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05teb7b63>

Abstract

This study has been written on the administrative and political effects of Nizamulmulk Abu Nasr Ahmed II, the son of Nizamulmulk, the chief of the viziers who directed the religious, administrative and political affairs of the Great Seljuk State for nearly half a century, on the Great Seljuk State and the Abbasid Caliphate. At the beginning of the study, the weight of the Nizamulmulk family on the Great Seljuk State and the Abbasid Caliphate was mentioned, and the struggle for supremacy of the Nizamulmulk's sons was explained. Then the activities of Nizamulmulk II, who held the Seljuk vizierate between 500-504/1106-1110 during the reign of Sultan Muhammad, are included. During the four years and 10 months of Seljuk viziership, he strengthened the power of the Nizamulmulk family and preserved its existence in the Seljuk State. In 504/1110, Nizamulmulk II remained in the dungeon for 12 years. He was promoted to the viziership of Abbasid Caliph al-Muṣṭarshid Billah at the request of Sultan Sanjar between 516-517/1122-1123 and ensured that the administrative, political and military affairs of the caliphate remained under the control of the Seljuk sultans. In 517/1123, Nizamulmulk II engaged in science in Baghdad Nizamiye Madrasa for 25 years. He died in Tus on Zilhijja 544/April 1150. Nizamulmulk was buried in his own house.

Keywords

Nizamulmuluk II, Seljuks, Muhammed Tapar, Abbasids

Citation

Zeki, İzzetullah. "Nizamulmuluk II and His Political and Administrative Influences on the Seljuk State and the Abbasid Caliphate". *Journal of Seljuk Studies* /18 (June-2023), 73-92.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319095>

Date of Submission	21.03.2023
Date of Acceptance	02.05.2023
Date of Publication	23.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

II. Nizâmülmülk olarak bilinen ve hakkında fazla araştırmaya yapılmayan Ziyâülmülk Ebu Nasr Ahmed b. Hâce Nizâmülmülk, Sa'dülmülk'ten sonra Muhammed Tapar'ın veziri oldu. Bir müddet hapiste kaldıktan sonra yine Selçuklu sultanlarının desteğiyle Abbâsî Hilafetinin vezirliğine yükseldi. Heybetli ve haşmetli bir göğüs, dolgun bir göze sahip olan Ebu Nasr Ahmed, Kıyâmüddin, Sadrü'l-İslam ve Nizâmülmülk lakaplarına sahip oldu. Yaklaşık beş yıl Sultan Muhammed Tapar'ın vezirliğini yapan II. Nizâmülmülk, 1107-1108 yılları arasında Muhammed Tapar'ın Bağdat yolculuğuna eşlik ederek Abbâsîlerle ilişkilerinde önemli rol oynadı. 1109 yılında Alamut Kalesini kuşatarak birçok bâtininin öldürülmesini sağladı. Buna karşı boş durmayan bâtiniler 1110 yılında Bağdat Camiinde II. Nizâmülmülk'e karşı bir suikast düzenlendi. Saldırıdan yaralı olarak kurtulan II. Nizâmülmülk, mücadelesine devam etti. (İbnü'l-Esîr, 9, 2003, s. 137; Aştîyânî, 1960, s. 165; Piyadeoğlu, 2021, s. 291)

Muhammed Tapar'dan sonra Selçuklu Devleti'nin başına gelen oğlu II. Mahmud, Vezir Nizâmülmülk'ün diğer bir oğlu Şemsülmülk Osman'ı kendi veziri tayin ederken II. Nizâmülmülk'ü Abbâsî Halifesi Müsterşid'in veziri olarak tayin edilmesini sağladı. Bundan böyle hilafetin veziri olan II. Nizâmülmülk, Hille Emiri Sadaka'ya karşı mücadele etti. Bağdat'ın surlarını düşmana karşı muhafaza etti. (Aştîyânî, 1960, s. 164)

Fikri ve idari faaliyetleri ile XI. Yüzyılda başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere Abbâsî Hilafeti ve İslam âlemine yön veren babası Hâce Nizâmülmülk, 21 Zilkade 408/10 Nisan 1018 tarihinde Horasan'ın Tûs şehrinde dünyaya geldi. (İbnü'l-Esîr, 2003, 479; Hândmîr, 2018, s. 166; Hüseyinî, 1933, s. 67; Kafesoğlu, 2014, s. 307; Özaydın, 2007, s. 194) Sultan Alparslan'ın veziri tayin edildiğinde Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh tarafından Nizâmülmülk, Kıvâmüddeve ve'd-dîn ve Razi emîri'l-mü'minîn lakapları verildi. (Ukaylî, 1986, s. 207; Özaydın, s. 194.) Bu ilk defa Halife Kâim Biemrillah'ın bir vezire lakap verdiği anlamına geliyor ve önem arz ediyordu. (Ukaylî, 1986, s. 207; Özaydın, 2007, s. 194) Nizâmülmülk, ayrıca Tâcü'l-hazretayn, Vezîr-i Kebîr, Hâce-i Büzürg ve Atabekü'l-cüyüş gibi lakaplarla anıldı. (Ukaylî, 1986, s. 207; Özaydın, 2007, s. 194.) Nizâmülmülk'ün celal sahibi, müeyyed, mansur, muzaffer, millet ve dinin cilası, İslam ve Müslümanların kalbi, mülk ve meliklerin nizamı, devlet ve ümmetin kıvamı, millet ve memleketlerin tacı, imamların güzidesi, namlıların namlısı, cihandaki vezirlerin reisi ve ulu hâce lakapları da bulunmaktaydı. (İkbal, 1960, s. 25)

Sultan Alparslan 465/1072 yılında bir suikast neticesinde öldürülünce yerine vasiyet ettiği oğlu Sultan Melikşah geçti. (İbnü'l-Esîr, 2003, s. 393.) Sultan Alparslan vefat etmeden önce oğlu Melikşah'ın yerine geçmesini vasiyet etti, yanında bulunan askerlere sadık kalacaklarına dair yemin ettirdi. Âlim, ârif, âdil ve kâmil bir insan olan Nizâmülmülk'ü devlet işlerinde onun mütevellisi ve Selçuklularda ilk sayılacak oğlunun atabegi tayin etti. (Hândmir, 1939, s. 156; Özaydın, s. 194) Bunun üzerine Sultan Melikşah Bağdat minberlerinde hutbe okunması için Bağdat'a gönderildi. Bağdat'tan dönen Sultan Melikşah,

Selçuklu topraklarını ve devlet idaresini kontrolü altına aldı. Askerler de el birliği yaparak devletin mal varlığını Nizâmülmülk'ün gözetimine bıraktı. Bunun üzerine Nizâmülmülk, Sultan'a: “Devlet işlerinin tahrip olduğunu ve siyasetin elden gittiğini” açıkladı. Sultan ise Nizâmülmülk'e: “bu konuda maslahatın nedir” diye sordu. Nizâmülmülk: “Senin emirlerin üzerine hareket ederim” diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Sultan: “Bütün işleri büyük ve küçük sana bıraktım sen benim babamsın” dedi. Ardından yemin ettirerek ona birçok iktâ verdi. Tus şehrinin en güzel yerlerini Nizâmülmülk'e vererek Atabek lakabını verdi. (İbnü'l-Esir, 2019, 397; Hândmîr, 1939 s. 165)

Yaklaşık yarım asır dirayetli davranışları ile Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilafetinde dini ve siyasi ağırlığını koyan Nizâmülmülk (465-485/1072-1092), Ramazan 485/Ekim 1092 tarihinde bâtını bir çocuğun bıçaklı saldırısına maruz kalarak hayatını kaybetti. (İbnü'l-Esir, 2019, 478; Hândmîr, 1939, s. 166; Ocak, 2018, s. 35). 12 çocuğu ve birçok torunu olan Nizâmülmülk, Selçuklu Devleti'nin içinde iyice nüfuz etmişti. Adeta Selçuklu topraklarını aile efradı arasında taksim etmişti. (Hândmir, 1939, s. 165; Hândmîr, 1939, s. 166.) Çocuklarından Fahrülmülk, İmâdülmülk, Müeyyidülmülk, İzzülmülk ve Ziyâülmülk (II. Nizâmülmülk) ile torunlarından bir kısmı Büyük Selçuklulara ve Abbâsilere vezir olmuş, kendisinden sonra ailesinin mevcudiyeti devam etti. (Ukaylî, 1986, s. 209; Özaydın, 2007, s. 194.) Bu sebeple sultanla arası açılmış olup rakiplerinin tenkidine maruz kalmıştı. Diğer yandan Nizâmülmülk, Sultan Melikşah'ı kendisinden sonra büyük oğlu Berkjaruk'u veliaht tayin etmesi için teşvik ediyordu. Buna başta Terken Hatun, Tâcülmülk ve bazı devlet erkânı şiddetle karşı çıkarak onun aleyhinde kara propaganda yürütüyorlar, sürekli aile efradı üzerinden Sultan Melikşah'a şikâyet ederek gözünden düşürmeye çalışıyorlardı. (Ukaylî, 1986, s. 209; Akkuş 2018, C. 18, s. 167; Özaydın, 2007, s. 194.) Nitekim bu konuda başarılı oldular, sultanla vezirin arasını iyiden iyiye bozdular. Hatta bu durum onun ölümüyle sonuçlandı.

Meşhur Ortaçağ tarihçisi İbnü'l-Esir, Nizâmülmülk'ün vefatını aşağıdaki sebebe bağlamaktadır: “Nizâmülmülk'ün aile efradının yüksek devlet görevlerine gelmeleri Sultan Melikşah ile arasını bozdu. Hatta Sultan ile vezir arasında sözlü tartışma başladı, aralarında defalarca mektuplar gidip geldi. Sultan Melikşah devletin yegâne varisinin kendisi olduğunu ifade ederken Nizâmülmülk devletin ayakta kalmasını sağlayan kişi olarak kendisini gösterdi. Sultan'ın dikkatini bu yöne çekti. Sultan Melikşah bir mektubunda Nizâmülmülk'e yönelik “elindeki diviti, başındaki sarığı alacağım” (İbnü'l-Esir, 2003, 479; Hândmîr, 1939 s. 166-169; Akkuş, 2018 s. 178.) diyerek tehdit etti. Buna karşılık vezir Nizâmülmülk de “benim divitim senin tacın” diyerek devlet içindeki ağırlığını dile getirdi, Sultan Alparslan'ın vefatı sonrası kendisini nasıl koruyup kolladığını vurguladı. Sultan Melikşah heyeti, Vezir Nizâmülmülk'ün bu sözlerini farklı şekilde dile getirerek vezirin kendisinden özür beyan ettiğini ifade etseler de Sultan Melikşah buna inanmadı, işler vezirin aleyhinde dönmeye başladı. (İbnü'l-Esir, 2003, s. 479; Hândmîr, 1939, s. 166.) Başka bir rivayete göre sultan vezirine: “Başından sarığını alacağım” dedi. Vezir de: “Benim sarığım senin tacına bağlıdır” (Ukaylî, 1986, s. 209; Hândmîr, 1939, s. 166) diyerek anlamlı bir mesaj verdi.

Bu esnada Sultan, İsfahan'dan Bağdat'a doğru yola çıktı. Nizâmülmük de arkasından yola koyularak Lar-ı Küçük kasabasına ulaştığı esnada Hasan Sabbah'ın fedailerinden Ebu Tahir Evvâbî (Avvâbî) adlı bir bâtininin saldırınsa maruz kadı. Hândmîr'in naklettiğine göre vezir Nizâmülmük, karargâhından haremine doğru giderken Tâcümülk Ebü'l-Ganayim'in işareti üzerine Ebu Tahir Evvâbî kendisine yaklaştı. Elindeki kâğıdı vezirin eline tutuşturarak meşgul etti, ardından keskin bıçağını vezire sapladı. (Hândmîr, 1939, s. 166; Ukaylî, 1986, s. 209) Yaralanan vezir 12 Ramazan 485/16 Ekim 1092 tarihinde şehit oldu. (Hândmîr, 1939, s. 166; Ukaylî, 1986, s. 210.) Sultan'ın kendisi de 35 gün sonra vefat etti. Böylece devlet çözüldü, kılıç düştü ve Nizâmülmük'ün kerameti aşikâr oldu. (İbnü'l-Esir, 2003, 479; Hândmîr, 1939, s. 167.)

Şair Mukatil b. Atiyye'nin ifadesiyle Nizâmülmük Allah'ın şereften yarattığı kıymetli bir inci idi. O, Yüceldi fakat zaman onun kıymetini bilmedi, Allah da hamiyeti ile onu kabuğuna iade etti. (İbnü'l-Esir, 2019, s. 360.) Böylece Selçukluların nizamı, Abbâsîlerin intizamı, müesses devletin müdebbir vezirinin yıldızı söndü. Ardı sıra Selçuklu topraklarında taht mücadelesi, bâtını belası ve haçlı istilaları boy göstermeye başladı.

Nizâmülmük Sonrası Nizâmülmük Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Etkisi

Nizâmülmük 'ün vefatından sonra Selçuklu devleti de parçalanmaya ve sarsılmaya yüz tuttu. Merkezi hükümet otoritesini kaybetmeye başladı. Kirman ve Irak bölgeleri hanedan mensupları arasında paylaşıldı. (Aştıyanî, 1960, s. 16.) Bu duruma müdahale etmek isteyen Sultan Melik Şah, Nizâmülmük 'ün vefatından sonra, Tâcümülk'ü (Ebü'l-Ganâim Tâcü'l-mülk İbn Dârüst Merzûbân b. Hüsrev Fîrûz-ı Şîrâzî'yi (ö. 486/1093) kendi veziri tayin ederek beraber Bağdat'a doğru yola çıktı. 24 Ramazan 485/28 Ekim 1092 tarihinde Bağdat'a ulaşınca Tâcümülk'e hırka giydirerek vezaret makamına oturttu. Kendisini karşılayan Abbâsî veziri Amidüddeve b. Cehir'e Tâcümülk'ün dirayet, kifayet ve azametini gösterdi. (İbnü'l-Esir, 2019, s. 481) Hândmîr'e göre Sultan Melikşah, Nizâmülmük 'ün öldürülmesini 24 Ramazan 485/28 Ekim 1092 tarihinde Bağdat'a ulaşınca öğrendi. Vezaret işlerini Tâcümülk'e vererek kendisi ava çıktı. 3 Şevval 485/6 Kasım 1092 tarihinde hastalanarak geri döndü. Nizâmülmük 'ün vefatından 18 gün sonra vefat etti. (Hândmîr, 1939, s. 168; İbnü'l-Esir, 2019, s. 482.) Böylece devletin gizli ortakları olarak görünen Nizâmülmük ailesinin yıldızları bir süreliğine Selçuklu semalarından kayboldu.

Diğer yönden Selçuklu devlet erkânı içinde güçlü bir nüfuza sahip olan Tâcümülk'ün yıldızı parladı. Vezirlik makamına yükselmeden önce kendisine en büyük rakip olarak gördüğü Nizâmülmük'ü sultanın gözünden düşürmek amacıyla Müstevfî Mecdümülk el-Kummî, Ârizü'l-ceyş Sedîdülmülk Ebü'l-Meâlî ve Seyyidü'r-rüesâ Ebü'l-Mehâsin ile iş birliği yaparak yükselme zeminini hazırlamıştı. (İbnü'l-Esir, 2019, s. 481; Özaydın, 2010, s. 359) Tâcümülk'ün vezirlik makamına yükselmesi hem Nizâmülmük ve hem Selçuklu devletine vurulan en büyük darbe anlamına gelmekteydi. Çünkü onun vezirin olmasıyla beraber sadece sarık gitmedi, tacı da beraberinde götürdü ve dahası müesses Selçuklu devlet nizamı parçalanmaya yüz tuttu.

Muktedir Sultan Melik Şah'ın ardından taht kavgalarıyla uğraşacak Berkyaruk, müdebbir vezir Nizâmülmülk'ün peşinden Terken Hatun ve çocuk yaştaki Mahmud'a yol gösterecek, başka bir anlamda Selçuklu devletinin zevaline meydan hazırlayacak olan Tâcülümülk dönemi başladı. Kısa bir sürede Terken Hatun ve Mahmud'u mağlup eden Berkyaruk, esir düşen Tâcülümülk'ü tecrübesinden yararlanmak için kendi veziri tayin etmek istedi. Bu gelişme üzerine Tâcülümülk, Nizâmülmülk 'ün adamlarından çekinerek 200 bin dinar dağıttıysa da canını kurtaramadı. Nizâmülmülk 'ün oğlu ve naibi Merv valisi Şemsülümülk Osman b. Nizâmülmülk, babasının katili olarak gördüğü Tâcülümülk'ün öldürülmesini emretti. Muharrem 486/Şubat 1093 tarihinde daha 47 yaşındayken öldürülen Tâcülümülk'ün cesetleri parçalandı. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 485; Özaydın, 2007, s. 360; Aştîyânî, 1960, s. 20; Yeşildurak, s. 426.) Onun öldürülmesiyle sadece Nizâmülmülk 'ün intikamı alınmadı, Nizâmülmülk 'ün adamlarının desteğiyle iş başına gelen Berkyaruk döneminde Nizâmülmülk ailesinin yıldızının bir kez daha parladı.

Nizâmülmülk 'ün adamları ve ailesinin desteğiyle Selçuklu Devletinin başına gelen Berkyaruk, Hârizm idarecisi Nizâmülmülk 'ün oğlu İzzülümülk Ebu Abdullah el-Hüseyin'yi vezirlik makamına getirdi. (Şebânkâreyî, 1997, s. 107; İbnü'l-Esîr, 2019, s. 487; Aştîyânî 1960, s. 104; Kafesoğlu, 2014 s. 220.) İzzülümülk babasının vezareti döneminde hizmet etmek üzere yanına gelmiş, vefatından sonra İsfahan'da ikamet etmeye başlamıştı. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 487; Aştîyânî, 1960, s. 107; Piyadeoğlu, 2021, s. 235.) İsfahan babasının adamları ile kuşatılıp Berkyaruk'a teslim edilince Sultan Berkyaruk tarafından devlet işlerinde tam yetkili vezir tayin edildi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 487; Aştîyânî 1960, s. 104.) Bundan böyle Nizâmülmülk ailesi sadece eski itibarına kavuşmadı. Aksine daha da genişlemeye başladı. Nitekim Sultan Berkyaruk, 15 Muharrem 487/4 Şubat 1094 tarihinde vefat eden Halife Kâim Biemrillah'ın oğlu Halife el-Mustazhir Billah'a biat etmeye gittiğinde veziri İzzülümülk ile onun kardeşi Divân-ı Tuğra reisi Abdürrahim Ebü'l-Feth Bahâülümülk'ü ve birtakım devlet erkânını beraberinde götürdü. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 494; Aştîyânî, 1960, s. 105.) Berkyaruk'un bu davranışıyla Nizâmülmülk ailesinin Abbâsî Devleti nezdindeki itibarın yeniden canlanmış oldu.

Güzel yüz ve üstün bir ahlaka sahip olan Vezir İzzülümülk, Sultan Berkyaruk'un Musul yolcuğu esnasında vefat edince cenazesi Bağdat'ta götürülerek Nizamiye Medresesinde defnedildi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 494; Aştîyânî, 1960, s. 105.) Yerine Zilhicce 487/Aralık 1094 tarihinde kardeşi Müeyyidülümülk b. Nizâmülmülk getirildi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 494; Aştîyânî, 1960, s. 105.) Hândmîr'e göre Sultan Berkyaruk'un saltanatının başlangıcında birkaç gün vezirlik görevini üstlenen İzzülümülk, çoğu zamanını şarap içmek ve gençlerle eğlenmekle geçirirdi. (Hândmîr, 1939, s. 187; Hüseyinî, 1033, s. 82) Fasık, ayyaş, şehvet ve hazza düşkündü. (Ukaylî, 1986, s. 216.) Müsrif ve cahil bir kişiliğe sahip olan İzzülümülk, makam ve mevkie de pek önem vermezdi. (Necmüddin Ebü'r-Reca Kumî, Târîhü'l-Vüzerâ, nşr: Muhammed Taki Danışpuzuh, Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, Tahran, 1985, s. 115) Bu sebeplerden ötürü vezirlik görevini hakkı ile yerine getiremiyordu.

(Ukaylî, 1986, s. 216.) Bundan dolayı Sultan Berkyaruk, onu azlederek yerine kardeşi Müeyyidülümülk'ü getirdi. (Hândmîr, 1939, s. 187.) Modern İranlı araştırmacı Aştîyânî'ye

göre Nizâmülmülk'ün en küçük oğlu olup iki meşhur ağabeyleri gibi dirayetli olmayan İzzülmülk, babası öldürüldüğü sırada İsfahan'da şarap meclisleri ile meşguldü. (Aştîyânî, 1960, s. 107.) Bundan dolayı Sultan Melikşah ve Nizâmülmülk'ün vefatı sonrası düzeni gerektiği gibi sağlayamadı. Uzun bir süre Berkyaruk'un amcası Tutuşu'un isyanını durduramadı. Hatta vezirin kendisi bu isyanı bastırma sırasında vefat etti. (Aştîyânî, 1960, s. 107)

İzzülmülk sonrası vezaretin başına gelen Müeyyidülmülk, hitabet ve kitabeti güzel, cesur, mert ve cömertlik gibi ulvi sıfatlara sahip bir devlet adamıydı. (Hândmîr, 1939, s. 178.) Bunun yanı sıra askeri kabiliyeti de yüksek olan Müeyyidülmülk, ata biner, iyi ok atardı. Bu meziyetleri sayesinde derhal harekete geçerek ordu üzerindeki etkisini kullandı. (Ukaylî, 1986, s. 217; Yeşildurak, 2022, s. 410). Irak ve Horasanlı emirleri Berkayaruk'un safına geçmelerini sağlayarak açıkça kudret ve dirayetini ortaya koydu. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 496; Aştîyânî, 1960, s. 105) Berkayaruk, İzzülmülk döneminde sarsılsan devlet otoritesini topladı, Sultan Berkayaruk'un ebedi düşmanı olan amcası Tutuş'u Rey yakınlarında yenerek öldürdü. (Aştîyânî, 1960, s. 110) Bu durum hem Berkayaruk ve hem Nizâmülmülk ailesinin önemini arttırdı. Berkayaruk, Safer 488/Şubat 1095 tarihinde amcası Tutuş'u etkisiz haline getirirken Tutuş'un yanında tevkifte bulunan Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ü da serbest bıraktı. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 502; Aştîyânî, 1960 s. 105.) Fahrülmülk, dirayetli, bilgili, hayâ ve hayır sahibi bir kişiydi. (Ukaylî, 1986, s. 217) Bu vasıfları sayesinde onun tevkiftten kurtulması vezirlik makamına yükselmesine zemin hazırladı. Türlü hediyeler ve hizmetlerle sultanın gönlüne girmeye çalıştı. (Hândmîr, 1939 s. 178.) Bu sırada sultan da Müeyyidülmülk'ten türlü sebeplerle rencide olmuştu. (Ukaylî, 1986, s. 217)

İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Berkayaruk amcası Tutuş'u öldürdükten sonra annesi Zübeyde Hatun'u İsfahan'a getirmek istedi. Ancak Vezir Müeyyidülmülk birtakım emirlerle işbirliği yaparak Zübeyde Hatun'un İsfahan'a gelmemesini, bunun da sultanın eliyle gerçekleşmesini istedi. Ancak Sultan Berkayaruk öz annesine yönelik: *"Benim hükümdarlığım onun içindir ve onu yanımda bulunmasını istiyorum"* diyerek net bir şekilde tavrını ortaya koydu. Zübeyde Hatun İsfahan'a gelerek durumu öğrenince Vezir Müeyyidülmülk'e karşı olumsuz tavır sergilemeye başladı. Bu esnada Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, babasından kalan mücevherler nedeniyle arası bozuk olan kardeşine karşı harekete geçti. (Aştîyânî, 1960, s. 104; Hândmîr, 1939, s. 178; Piyadeoğlu, 2021, s. 245) Otağ, çadır, silah, süslü eyer, koşum takımları, Arap atları ve av kuşları türünden çokça mal sarf ederek kardeşinin azledilmesi ve kendisinin vezir tayin edilmesini sağladı. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 506; Aştîyânî, 1960, s. 104; Piyadeoğlu, 2021, s. 246) Vezirlik görevini Sultan Muhammed Tapar ve Sultan Sencer'in saraylarında devam ettirdi. (Ukaylî, 1986, s. 218) Kendisinden küçük kardeşi Müeyyidülmülk kadar muktedir olmayan Fahrülmülk, aşurâ günü Muharrem 500/Ekim 1106 tarihinde bir bâtnî tarafından öldürüldü. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 100; Aştîyânî, 1960, s. 110; Ukaylî, 1986, s. 218)

Vezirlik görevinden azledilen Müeyyidülmülk, hapse atıldı. Ancak kısa bir süre sonra hapisten kaçarak Emir Ayaz'a sığındı. Sultan Berkayaruk'a karşı nefret beslemeye ve düşmanlarını onun aleyhinde kışkırtmaya devam etti. (Ukaylî, 1986, s. 217) Hatta 489/1095

yılında Bağdat'tan Sultan Berkyaruk'a karşı isyan eden Emir Üner'in yanına giderek yol gösterdi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 18; Hândmîr, 1939, s. 178) Emir Üner öldürülünce Muhammed Tapar'ın yanına giderek Berkyaruk'a karşı tahrik etti. Bunun üzerine Muhammed Tapar, hâkimiyet sahasında Berkyaruk adına okunan hutbeye son vererek kendini sultan ilan etti. Berkyaruk'un sarayından kovulan Müeyyidülmülk'ü kendi veziri tayin etti. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 22; Hândmîr, 1939, s. 178; Ukaylî, 1986, s. 217)

Sultan Muhammed Tapar, 2 Zilkade 492/20 Eylül 1099 tarihinde Rey'i zapt edince kardeşi Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un şehirde kaldığını gördü. Bu durumu fırsat bilen vezir Müeyyidülmülk, eski düşmanını öldürmeye niyetlendi. Ordu emirleri her ne kadar engel olmaya çalışsalar da fayda etmedi. Vezir Müeyyidülmülk, Zübeyde Hatun'u boğdurarak öldürttü. Nitekim vezirin kendisi de bu sebeple Sultan Berkyaruk'a esir düşünce Şaban 494/Haziran 1101 tarihinde öldürüldü. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 22; Hândmîr, 1939, s. 178; Ukaylî, 1986, s. 218) Ortaçağ tarihçisi Hüseyinî'nin naklettiğine göre Sultan Berkyaruk, Hemedân civarında Muhammed Tapar'ı mağlup edince karşı safta bulunan vezir Müeyyidülmülk esir ederek öldürdü. Fakat devleti içindeki hizmetlerinden ötürü ardından pişmanlık duydu. (Hüseyinî, 1933, s. 82)

Berkyaruk, Muhammed Tapar'a karşı savaşırken veziri Fahrülmülk'ü azlederek annesi Zübeyde Hatun'un yardımcısı (veziri) Mecdülmülk el-Kummî'yi vezirlik makamına getirdi. Mecdülmülk, Nizâmülmülk ailesinin düşmanı olan Tâcülmülk taraftarı olup hep Nizâmülmülk ailesine karşı mücadele ediyordu. İşbu mücadelesi sayesinde Berkyaruk'un vezirliğine yükseldi. (Aştîyânî, 1960, s. 110; Hândmîr, 1939, s. 178) Ancak bu duruma sessiz kalmayan Nizâmülmülk aile efradı, orduyu galeyana getirerek Mecdülmülk'ün 18 Şevval 492/7 Eylül 1099 tarihinde Zencan'da öldürülmesini sağladı. (Aştîyânî, 1960, s. 105; Hândmîr, 1939, s. 178; Aştîyânî, 1960, s. 105; Ukaylî, 1986, s. 218) Sultan Berkyaruk, veziri Mecdülmülk'ün vefatından sonra 492/1099 yılının başlarından 493/1100 yılının başlarına kadar kimseyi vezir tayin etmedi. Bu esnada kendini sultan ilan eden Muhammed Tapar, 17 Zilhicce tarihinde 492/4 Kasım 1099 tarihinde Bağdat'ta kendi adına Gıyâsüddünya ve'd-din lakabıyla hutbe okutmayı başardı. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 25; Aştîyânî, 1960, s. 105)

Ancak bu hutbe fazla sürmedi. 17 Safer 493/2 Ocak 1100 tarihinde Bağdat hutbeleri yeniden Sultan Berkyaruk adına okunmaya başlandı. Bu gelişmenin ardından Sultan Berkyaruk, Bağdat'tayken el-Eazz Ebü'l-Muhâsin Abdülcilil b. Ali b. Muhammed ed-Dihistânî'yi kendi veziri tayin etti. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 25; Aştîyânî, 1960, s. 105) Nizâmülmülk ailesinden olmayan Vezir El-Eazz, 12 Safer 495/6 Aralık 1101 tarihinde bir bâtnî tarafından öldürülene kadar vezirlik görevinde kaldı. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 50; Aştîyânî, 1960, s. 105)

Böylelikle vezaret makamı Nizâmülmülk ailesinin elinden çıkarken tek Selçuklu Devlet'inde iki sultan hüküm sürmeye başladı. Bağdat hutbeleri de güç dengesine göre sürekli el değiştirdi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 26; Aştîyânî, 1960, s. 115) Öldürülen El-Eazz'ın yerine yine Nizâmülmülk ailesi dışından ve daha önceden Muhammed Tapar'ın veziri olan el-Hâtir Ebû Mansur el-Meybezî getirildi. (İbnü'l-Esîr, 2019, C. 9, s. 51; Aştîyânî, 1960, s. 115) İsfahan, Berkyaruk'un eline geçince eman verildi ve ardından vezirlik makamına

yükseltildi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 51; Aştîyânî, 1960, s. 115) Bu esnada Sultan Berkyaruk, Rebûlâhir 498/Aralık 1104 tarihinde vefat edince vezir Meybezî onun cenazesini İsfahan'a götürerek ecdat toprağında defnetti. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 77; Aştîyânî, 1960, s. 115) Müşahede edildiği üzere Selçuklu devletinde şehzadelerin taht mücadelesi sürdüğü gibi Nizâmülmülk ailesi ve karşıtları arasında vezirlik çekişmesi de varlığını sürdürdü. Sultan Berkyaruk'un vezirliğini yapan altı vezir İzzülmülk (486-487), Müeyyidülmülk (487-488), Fahrülmülk (488-490), Mezdülmülk el-Kummî (490-492), Eazz-ı Dihistânî (493-495) ve Hatirülmülk Meybezî (495-498)'den üçü Nizâmülmülk ailesinden seçildi. (Aştîyânî, 1960, s. 104) Bu tablo Nizâmülmülk sonrası meydana gelen istikrarsızlıklar ve taht mücadelelerine rağmen ailenin Selçuklu Devletindeki ağırlığını koruduğunu göstermektedir. Aşağıdaki bölümlerde zikredileceği üzere söz konusu ağırlığın Muhammed Tapar ve Sencer'in dönemlerinde de sürdürdükleri görülecektir.

II. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN SELÇUK DEVLETİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (500-504)

Sultan Berkyaruk sonrası Büyük Selçuklu Devletinin tek muktedir sultan olan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un geleneğini devam ettirerek Nizâmülmülk ailesi dışından Sa'dülmülk'ü kendi veziri tayin etti. (Aştîyânî, 1960, s. 122) Büyük Selçuklu Devleti'nde farklı görevler ifa eden Sa'dülmülk, Sultan Muhammed Tapar, henüz saltanat makamına yükselmeden önce nâib, kâtip ve müdebbir olarak çalıştı. (Nâsirüddin Münşi Kirmanî, Nesâimü'l-Ashâr Min Letâimü'l-Ahbâr, Muallim Rafat, Kütüphane-i Meclis-i Sena, Tahran, 1925, s. 57; Hândmîr, 1939, s. 183) Sultan Melikşah döneminde sarayın ayanlarındandı. (İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 91) Güzel huylu ve tevazu sahibiydi. (Hândmîr, 1939, s. 183)

Tam adı Sa'd b. Muhammad Âbi olan Sa'dülmülk, Muhammed Tapar'ın 498/1104 yılında kendisini vezir tayin etmesiyle ün kazandı. Muhammed Tapar'ın iktidarından yana olan Sa'dül-Mülk vezirliği döneminde 498-500/1104-1106 ilk olarak Sultan Berkyaruk'un sipehsâlârî Emir Ayaz'ı barış anlaşması bahanesiyle davet ederek öldürdü. (İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 91.) Ardından onun oğlu Melikşah'ı ortadan kaldırdı. İsfahan civarında düzenlediği seferle Bâtınîlere karşı büyük darbeler vurdu. (Hândmîr, 1939, s. 183)

Fakat onun başarılarını çekemeyen İsfahan kadısı Sadreddin Hocendî, Ebu Said Hindû ve Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk aleyhinde cephe aldılar. (Kirmânî, 1986, s. 54; Râvendî, 2007, s. 158) Onun Bâtınîlerle ilişki kurduğunu dillendirdiler. (Hândmîr, 1939, s. 183) Ancak sultan vezirin muhaliflerinin iddialarına inanmıyordu. İsfahan imamları bu konu üzerine defalarca durarak gündem oluşturdular. (Şebânkâreyî, 1997, s. 110) Bâtınîlerle ilişkilerini içeren bir mektup elde ederek sultanın düşüncesini değiştirmeyi başardılar. (Râvendî, 2007, s. 159; Şebânkâreî, 1997, s. 107) Bu gelişme üzerine Sultan Muhammed Tapar tarafından hapse atılan Sa'dül-Mülk, daha sonra halkın içinde yayılan dedikodu ve Bâtını propagandasını yatıştırma için onu İsfahan'ın kapısında astı. (Hüseyni, 1960, s. 122) Ardından çalışmamızın ana temasını oluşturan II. Nizâmülmülk vezirlik makamına getirildi. Böylelikle Nizâmülmülk ailesi bir kez daha Selçuklu Devleti'nde üstünlük kazanmış oldu.

Nizâmülmülk ailesi, Berkyaruk döneminde olduğu gibi Muhammed Tapar döneminde mevcudiyetini muhafaza etmeye devam etti. Henüz Muhammed Tapar'ın devletin başına geçmediği dönemlerde sarayına yerleşen Nizâmülmülk ailesi, onun saltanatı sırasında da

icraatçı konumlarda bulundu. Örneğin Muhammed Tapar'a vezirlik yapan yedi vezir, Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (492-494), Nasirülmülk b. Muhammed b. Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (494), Hatirülmülk Meybedi (494-495), Sa'dülmülk (498-500), Ahmed b. Nizâmülmülk (500-504) ve Hatirülmülk (504-511) ve Rebibüddeve (45 gün 511)'den üçü Nizâmülmülk ailesinden seçildi. (Aştîyânî, 1960, s. 163; Hândmîr, 1939, s. 181; Kirmânî, 1925, s. 54; Râvendî, 2007, s. 152) Buna göre Nizâmülmülk ailesinin Muhammed Tapar döneminde de yetkinliklerini koruyup zaman zaman sultanlar arası güç dengesinin değiştirilmesinde etkin rol oynadıkları söylenebilir.

Sa'dülmülk sonrası Muhammed Tapar'ın veziri seçilen Nizâmülmülk Ahmed b. Hâce Nizâmülmülk, Belh'te dünyaya gelerek İsfahan'da eğitim gördü. (Aştîyânî, 1960, s. 123) Annesi Gürciyâ, Gürcü kralı III. Bagrat'ın kızı veya yeğenydi. (Yeşildurak, 2022, s. 409) Nizâmülmülk, güzel kalpli, doğru sözlü, hüsnüniyete sahip bir devlet adamıydı. Siyasi ve idari işleri hızlı ve kolay bir şekilde halletme kabiliyetine sahipti. (Ukaylî, 1986, s. 226; Kirmânî, s. 53.) Babası hayattayken İsfahan ve Hemedan şehirlerinde yaşadı. 500/1106 yılına kadar Hemedan'da evinde işsiz ikamet etti. Bu tarihten sonra kendisini eziyet eden Hemedan Reisi eş-Şerif Eb Haşim'i (Murteza), Muhammed Tapar'a şikâyet etmek üzere İsfahan'a doğru yol aldı. O henüz yoldayken Muhammed Tapar, 3 Şaban 500/30 Mart 1107 tarihinde Sa'dülmülk'ü hapse attı. İleri gelen katiplerle beraber İsfahan'da astı. (İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 100) İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre sultana ihanetle suçlanan Sa'dülmülk'ün mal varlığına el konuldu, bâtınilikle iltisaklı olduğu öne sürülen dört devlet ayarı iki yıl dokuz ay hüküm süren Sa'dülmülk'le beraber idam edildi. (Hüseynî, 1033, s. 83; İbnü'l-Esîr, 2003, s. 111; Piyadeoğlu, 2021, s. 290)

Ardından Sultan Muhammed Tapar, vezaretin başına kimin getirilmesi konusunda devlet erkânıyla istişare etti. Birkaç kişinin adı gündeme geldi. (Eski vezir Hatirülmülk'ün adamları onun mahdumunu vezir tayin etmek için uğraştılar). (Aştîyânî, 1960, s. 163) Ancak Sultan Muhammed Tapar'ın Selçuklu devletine hizmet eden Nizâmülmülk'ün ailesinden yana tavır koydu. II. Nizâmülmülk olarak bilinen Ebu Nasır Ahmed'i vezir tayin etti. Sultan, Nizâmülmülk ailesini: *"Benim atalarım Nizâmülmülk'e bereket yağdırmışlardır. Onun üzerinde pek çok hakları vardır. Nimete layık kişi onun oğulları hanedanımızın yetiştirdiği kişilerdir. Onlara görev vermeden geçmek mürüvetsizliktir"* (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111) diyerek İsfahan'a şikâyete gelen Ebu Nasır Ahmed'i Kıvâmüddin, Sadrü'l-İslam ve Nizâmülmülk lakaplarıyla Zilkade 500/Haziran 1107 tarihinde veziri tayin etti. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111)

Önceden Ziyâülmülk lakabını kullanan Ebu Nasr Ahmed, vezir olduktan sonra II. Nizâmülmülk lakabını kullanmaya devam etti. Bundan dolayı vezirlik öncesi hayatını kaleme alan çağdaş tarihçilerin ondan Ziyâülmülk lakabıyla zikrettiği görülmektedir. (Aştîyânî, 1960, s. 163. (Mecmelü't-Tevârih, Nefsetü'l-Mesdur) Vezarete getirilen II. Nizâmülmülk, derhal bâtınîlere karşı harekete geçerek Emir Çavlı ile beraber göze görünür faaliyetlerde bulundu. Çokça bâtınıyi katlederek 503/1109 yılında Kerec'de çıkan bâtını isyanını bastırdı. (Hüseynî, 1933, s. 81.)

İbnü'l-Esîr, II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu sarayına gelişini şöyle açıklamaktadır: *"Ebu Nasr Ahmed b. Nizâmülmülk, ailesinin Selçuklu Devletindeki etkinliğini kaybettiğini görünce*

Hemedân'daki evinde kapandı. Diğer yandan Hemedân reisi eş-Şerif Ebü Haşim de kendisine ziyet etmeye başladı. Bunun üzerine şikâyet etmek üzere Selçuklu sarayına gitti. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, veziri Sa'dülümülk'ü hapse attığı sırada II. Nizâmülmülk henüz yoldaydı. Selçuklu sarayınca varınca Sultan Muhammed Tapar, onu vezaret makamına uygun görerek hil'at giydirdi. Devlet idaresini ona verip makamını kuvvetlendirdi.” (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 111; Aştîyânî, 1960 s. 163.)

Bu gelişme ile beraber Abbâsî Hilafetinde de önemli değişiklikler yaşandı. 21 Recep 500/18 Mart 1107 tarihinde Vezir Ebü'l-Meâli İbnü'l-Muttalib azledilerek sultanın izni dâhilinde İsfahan'da bulunan Ebü'l-Kasım Ali b. Cehir vezaret makamına getirildi. (Hüseynî, 1033, s. 81; İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 112; İbnü'l-Esîr, 2019, s. 132) Sultan Muhammed Tapar, yanından hiç ayırmayan veziri II. Nizâmülmülk'ü 20 Rebiyülahir 501/8 Aralık 1107 tarihinde Bağdat'a götürdü. Yanına Bağdat Şahnesi Porsukî'yi vererek Bağdat'ı Hille Emiri Sadaka b. Mezyed gibi bazı isyancı Arap emirlerin tehdidinden güvende olmasını sağladı. Vezir Nizâmülmülk, hilafet merkezi Bağdat ve velhasıl Abbâsî halifesini korumak üzere ordunun organize olmasını sağladı. Hatta bizzat Sultan Muhammed Tapar ile beraber 19 Recep 501/4 Mart 1108 tarihinde veziri ile beraber sefere çıkarak Sadaka'nın etkisiz hale getirilmesinde aktif rol oynadı. (Hüseynî, 1933, s. 80; İbnü'l-Esîr, 2019, C. 9, s. 114; Aştîyânî, 1960, s. 164; Kafesoğlu, 2014, s. 327)

Bir yıl sonra Abbâsî Halifesi el-Müstezhar, 25 Şaban 502/30 Mart 1109 tarihinde Sultan Melikşah'ın kızı Hatun ile evlendi. (Hüseynî, 1933, s. 81; İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 112; İbnü'l-Esîr, 2019, C. 9, s. 132) Ebu Nasr Ahmed b. Nizâmülmülk, Halifenin vekili ve Hanefilerin fakihî Ebü'l-Alâ Sâid b. Muhammed nikahı kıyan hatip olarak bulundu. (İbnü'l-Cevzî, 1994, C. 17, s. 112; İbnü'l-Esîr, 2019, C. 9, s. 132) İsfahan'da kıyılan nikahta altınlar saçılarak yüz bin dinar mehir ödendi. (İbnü'l-Esîr, 2019, C. 9, s. 114; Aştîyânî, 1960 s. 163) Böylece Selçukluların Abbâsî hilafeti üzerindeki nüfuzu daha da artmış olurken Nizâmülmülk ailesinin de yetki alanı genişlemiş oldu.

II. Nizâmülmülk, Irak bölgesinde Hille Emiri Sadaka'ya karşı yapılan Numaniye Savaşını kazanarak isyancıları bastırdı. Topraklarını Selçuklu egemenliğine kattı. II. Nizâmülmülk'ün bu başarılı hamleleri halife ve sultan nezdindeki itibarını arttırdı. Onun bu savaştaki üstünlüğünü Şair Ebiverdî şöyle ifade etmektedir:

جلا لك وجهه فتح الميين
و مد بضيعك السبب المتين

“Onun kötü yüzü sana belli oldu, sen de apaçık zafer elde ettin! Keskin kılıcınla onu öldürdün!” (Aştîyânî, 1960, s. 165) Ardından Sadaka hakkında şöyle devam etmektedir:

أقام بارض بابل مستبدا
يراسله الامير فمايدين

O (Sadaka) Babil yurdunda müstebit olarak hüküm sürerdi. Ona emir elçi gönderdi ancak sulha yaklaşmadı” (Aştîyânî, 1960, s. 165.) diyerek II. Nizâmülmülk'ün vasfını yazmaya şöyle devam eder:

ولا عدم الوزير علو جد
فان كان رتبته مكين

أبو نصر نظام الملك دامت
له العليا ما وخذت أمان
أعيد لنا نظام الملك حيًا
بأحمد بعد ما خف القطين

“Vezirin rütbesi yerleşmiş ve yeterli ise onun yokluğu ciddi bir yükseklik değildir. Ebu Nasr Nizâmülmülk varlığını devam ettirdi. Düşman hile yapsa da ondaki yücelik devam etti. İki kedi (Nizâmülmülk ailesi dışındaki iki vezir) kaybolduktan sonra bize Nizâmülmülk'ü (birinci Nizâmülmülk'e işaret) diri olarak iade etti. (Aştiyânî, 1960, s. 165)

Vezir Nizâmülmülk devlet düzenini korumak için sadece isyancı emirlerle mücadele etmedi. İlim ve irfan ehli insanları himaye etti. Dönemin meşhur âlimi İmam Gazzalî'yi ders vermek üzere Nizamiye Medresesine davet etti. (Ukaylî, 1986, s. 227) Diğer yönden babasının katilleri olan bâtınîlere karşı mücadele etti. (Aştiyânî, 1960, s. 165) Bu konuda öncelikle çözülmesi gereken en önemli nokta olarak Alamut Kalesini gördü. (Piyadeoğlu, 2021, s. 291) Bunun üzerine ehemmiyetine binaen Sultan Muhammed Tapar, Muharrem 503/Temmuz 1109 tarihinde halkın bâtınîlerden şikâyeti üzerine veziri II. Nizâmülmülk'ü güçlü emirlerinden Çavlı Sakavu ile beraber Alamut Kalesine gönderdi. (Aştiyânî, 1960, s. 165; Piyadeoğlu, 2021, s. 291) Nitekim bunlar daha önceden Fars ve Huzistan bölgelerinde de bâtınîlere karşı mücadele etmişlerdi. Sultanın kendisi ise Culfadekan bölgesinde fethin müjdesini beklemeye devam etti. (Aştiyânî, 1960 s. 165) Ancak kaleyi muhasara eden vezir ve askerleri birçok bâtınîyi öldürmelerine rağmen kışın çetinleşmesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 137; Piyadeoğlu, 2021, s. 291.) Çünkü ordunun erzakı, bineklerin yemi bitmiş, kuşatmadan herhangi bir sonuç alamamışlardı. Başka bir rivayete göre Vezir II. Nizâmülmülk'ün kendisi İstavend Kalesi ile meşgul olurken Çavlı Sakavu'yı babasının intikamını almak üzere Alamut'a gönderdi. (Aştiyânî, 1960, s. 165.) Dolayısıyla vezirin bizzat Alamut'u kuşatan ordunun başında olmaması çetin kışın engeli yanı sıra mağlubiyetin diğer bir ana sebebi olabilir. Kadı Errecânî, II. Nizâmülmülk'ün bâtınî mücadelesini şiir dizelerinde şöyle yansıtmaktadır:

و على النظام بن النظام مهابة
تنهى عيون الناظرين و تأمر.

“Gören her gözü Nizam oğlu Nizam'a saygısı gösterip emrine itaat eder.” (Aştiyânî, 1960, s. 165.)

II. Nizâmülmülk'ün amansız mücadelesine karşı bâtınîler de boş durmadılar. Onu öldürmek için defalarca fırsat kollayıp suikast düzenlediler. Şaban 503/Şubat 1110 tarihinde Bağdat'ta camiye giderken Hüseyin Kahistânî adlı bir bâtınînin hançerli saldırısına maruz kalarak boynundan yaralandı. Fakat bir müddet sonra iyileşti. Yakalanan bâtınî ve arkasındaki cemaat tutuklanarak öldürüldü. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 137; Aştiyânî, s. 169) Vezirin kendisi ise 504/1111 yılında görevinden azledildi. Yerine Hatirülmülk olarak şöhret kazanan el-Hatîr Muhammed b. El-Hüseyin getirildi. (İbnü'l-Esîr, 2019, C. 9, s. 141.) Böylece dört yıl on bir ay vezirlik yapan II. Nizâmülmülk'ün azliyle beraber Nizâmülmülk ailesinin de Selçuklu Devleti'ndeki etkinliği azalmış oldu. (İbnü'l-Cevzî, 1995, s. 123)

Numâniye vakası olarak bilinen Emir Sadaka'nın 19 Recep 501/4 Mart 1108 tarihinde öldürülmesi ile 503/1109 yılında Alamut Kalesinin kuşatılması onun II. Nizâmülmülk olarak şöhretin zirvesine ulaşmasını sağladı. (Aştîyânî, 1960, s. 164; Aştîyânî, 2008, s. 214) Ancak onun devlet işlerinde açık ve doğru sözlü olması başka devlet erkânının vezaret işlerine müdahale etmelerine zemin hazırladı. Bu durum da vezaret makamından azline sebep oldu. (Aştîyânî, 1960, s. 164)

Ortaçağ tarihçisi Hândmir'in aktardığına göre II. Nizâmülmülk'ün yıldızı Sultan Tapar döneminde parladı. Ancak onun Karun misali zengin olan ünlü seyitlerden Seyit Ebu Haşim Hemedânî ile husumete girmesi sonunu hazırladı. Vezir nüfuzlu bir şahsiyet olan Hemedânî'yi türlü şekillerde kötüleyerek sultanın gözünden düşürmeye çalıştı. Hatta 500 bin dinar karşılığında onun canını sultandan satın almaya anlaştı. (Râvendî, 2007, s. 163) Bu gelişmenin bilgisini alan Hemedânî, bir hafta içinde beklenmedik bir şekilde kendisini Hemedân'dan İsfahan'a ulaştırdı. Sultanın has adamlarından olan Karategin'e 10 bin dinar peşkeş ederek sultanla görüşmeyi başardı. Sultanın huzuruna çıkan Hemedânî: *"Bir müddettir Vezir Ziyâülmülk benim malım ve canıma kast etmektedir. Bu günlerde beni 500 bin dinara satın aldığını duydum. Dinin sultanına yakışmaz ki peygamberin soyundan gelen bir evladı satsın. Böylelikle ebedi olarak kötülük şöhreti kazansın. Hâlihazırda ben devlet hazinesine vezirine bana teslim edilmesi şartı ile 800 bin dinar yatırmaya hazırım"* (Hândmir, 1939, s. 185; Ukaylî, 1986, s. 226.) dedi.

Paranın sıcaklığı vezire karşı galip geldi. Sultan, Hemedânî'nin teklifini kabul etti. (Râvendî, 2007, s. 164; Hândmir, 1939, s. 185) Meramına kavuşan Seyit Hemedânî sultanın sarayından ayrılarak vadettiği parayı bir gulamın elinden gönderdi. Sultan da söz verdiği üzere veziri teslim etti. (Hândmir, 1939, s. 185; Râvendî, 2007, s. 163) Ravendî'ye göre Sultan, Seyit Hemedânî'yi intikamı alması için elini açık bıraktı. (Râvendî, 2007, s. 165.) Gerek maddi gerekse manevi yönden sultanı ikna eden Seyit Hemedânî, muradına ererek memleketine döndü.

Hemedân bölgesinde ün kazanmış peygamber soyundan gelen bir âlimin öldürülmesi sonu bilinmeyen fitnelere sürüklemesi mümkündü. Sultanın Ehl-i beyt düşmanı olarak ilan edilmesi de pekâlâ imkânlar dâhilindeydi. Zira sultan zaten bâtînî belası gibi bir örgütle baş edemiyordu. Dönemin birçok temel kaynağında geçmeyen vezirin teslimi konusuna dikkatlice yaklaşılması gerekiyor. Nitekim yukarıda geçtiği üzere Vezir II. Nizâmülmülk, devlet işlerinin kötüye gitmesi üzerine azledilerek hapse atılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Öyle ki Aştîyânî'nin ifadesiyle bilinmeyen bir sebeple 12 yıl (504-516) zindanda kaldı. (Aştîyânî, 1960, s. 169)

II. NİZÂMÜLMÜLK'ÜN ABBÂSÎ DEVLETİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (516-517)

Muhammed Tapar'ın vezirliğinden azledilen II. Nizâmülmülk, 12 yıl boyunca zindanda kalarak devlet idaresinden uzak kaldı. (Aştîyânî, 1960, s. 169) Bu esnada Abbâsî Hilafetinde de bazı değişiklikler oldu. Halife el-Müstazhir Billah'ın 16 Rabiyülahir 512/6 Ağustos 1118 tarihinde vefat etti. Dirayetli ve yumuşak huylu bir halife olan el-Müstazhir Billâh, yirmi dört yıl üç ay ve on günlük hilafeti süresinde kendilerini koruyup kollayan Selçuklu sultanları ile iyi geçindi. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 173) Vezirleri, naipleri ve kadılarını genelde

Selçuklu sultanlarına yakın Horasan kökenli devlet erkânlarından seçmeye gayret gösterdi. Güç dengesine göre davranarak Tutuş, Berkyaruk ve Muhammed Tapar gibi Selçuklu ailesine mensup üç sultan adına hutbe okuttu. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 173)

El-Müstazhir Billâh'ın vefatından sonra oğlu Müsterşid-Billâh, 16 Rebûlâhîr 512 / 6 Ağustos 1118 tarihinde hilafetin başına geçti. (Özgüdenli, 2006, s. 145) Heybetli ve yetenekli bir vasfa sahip olan Halife Müsterşid, göreve gelir gelmez, babasının naip veziri Kadilkudat Ebû'l-Hasan Ali b. Ed-Damgânî'yi azlederek Sultan II. Mahmud'un veziri Ebû Şücâ Muhammed b. Rebîb'i veziri tayin etti. (İbnü'l-Esîr, 2019, s. 174) Ardından fırsat buldukça Selçuklu sultanlarının hilafet üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaya çalıştı. Nitekim kısa bir süreliğine bunu başardı. (Müstevfi, 2015, s. 359) 24 Zilhicce 511/18 Nisan 1118 tarihinde vefat eden Muhammed Tapar'ın yokluğunu fırsat bilerek dini ve dünyevi güçleri elinde tutmaya çalıştı. (Özgüdenli, 2006, s. 145; Aştîyânî, 1960, s. 169; Özeydin, 2007, s. 577)

Onun bu davranışları kendilerini Büveyhî ve Fâtımî tehdidinden koruyarak sancaklarının gölgesinde alan ve bunu resmi bir anlaşma ile somut bir şekilde garantileyen Selçukluları rahatsız etti. Derhal bu duruma el koyan Sultan Sencer, Bağdat'ta sultan ilan edilen II. Mahmud b. Muhammed Tapr'a mektup göndererek duruma müdahale etmesini, II. Nizâmülmülk'ün vezir tayin edilmesini istedi. Bu gelişmelere binaen Abbâsî Halifesi Cemaziyelevvel 516/Temmuz 1122 tarihinde veziri Celaleddin b. Sadaka'yı hapse attı. Sultan Mahmud ve veziri Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ün dayatmasıyla Şaban 516/Ekim 1122 tarihinde II. Nizâmülmülk'ü vezirlik makamına getirdi. (Aştîyânî, 1960, s. 169; Özgüdenli, 2006, s. 145) Başka bir rivayete göre II. Nizâmülmülk, 18 Ramazan 516/20 Kasım 1122 tarihinde Abbâsî hilafetinin veziri oldu. (Sıfâdî, 2000, s. 198) Bu vesileyle Abbâsî Hilafetinin siyasi ve idari işleri yeniden Selçukluların eline geçti.

516-117/1122-1123 yılları arasında da Abbâsî Halifesinin vezirliğini ifa II. Nizâmülmülk, Abbâsî Hilafetinin veziri olmakla beraber tertip, tanzim ve sivil teşkilatın başı olarak da çalışıyordu. (Köymen, 2017, s. 65) Sıcak çatışmalara da sıkça iştirak eden II. Nizâmülmülk, Halife ile beraber Dübeys b. Sadaka'nın isyanının bastırılmasına iştirak etti. (Müstevfi, 2015, s.159; Aştîyânî, 1960, s. 169) Bu gelişmeler üzerine Müsterşid, hilafet ordusunu güçlendirmeye çalıştı. Bu da Selçuklularla yapılan anlaşmanın ihlali anlamına geliyordu. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud, Sultan Sencer'in isteği üzerine Zilhicce 520/Ocak 1127 tarihinde Bağdat'ı kontrol altına alarak bir kısmını yağmalattı. Köşeye sıkışan Selçuklularla yapılan anlaşmaya uyacağını ilanı etti. Ardından II. Mahmud, halifeye saygı göstererek hilafet makamına oturttu. (Özgüdenli, 2006, s. 146)

Sultan II. Mahmud, bir yıl sonra Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ü görevden aldı. Bunu fırsat bilen Halife Müsterşid, Rebiyülevvel 517/Nisan 1123 tarihinde II. Nizâmülmülk'ü azletti. (Sıfâdî, 2000, s. 198.) Kısa bir süre Halife Müsterşid'in vezirliğini yapan II. Nizâmülmülk, önemli faaliyetlerde bulundu. Hilafete başkaldıran isyancıları bastırdı. Bağdat surlarının masrafını halkın ödemesini emreden Halifeye kendi hazinesinden ödeyerek halkı zorunlu bir ödemeden kurtardı. (Aştîyânî, 1960, s. 170)

Vezirlikten azledildikten sonra yaklaşık 25 yıl Bağdat'ta Nizamiye Medresesinde tedrisle meşgul oldu. İlim, irfan, adalet, mürüvvet ve üstün bir himmet sahip olan II.

Nizâmülmülk, bundan böyle ömrünün sonuna kadar hiçbir devlet adamının hizmetinde bulunmadı. (Sıfadi, 2000, s. 198) Bundan dolayı 517-544/1123-1150 tarihleri arasındaki hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. (Aştîyânî, 1960, s. 170) Hakkında bilinen yegâne bilgi Zehebi'nin aktardığı, Zilhicce 544/Nisan 1150 tarihinde Tûs'ta vefat edince kendi evinde defnedildiği bilgisidir. (Sıfadi, 2000, s. 198)

Sonuç

Nizâmülmülk ailesinin Selçuklu devleti ve Abbasi hilafeti üzerindeki dini siyasi idari etkisi Nizâmülmülk 'ün vefatından sonra da devam ettiği müşahede edilmiştir. Sultan Berkjaruk, Sultan Muhammed Tapar ve Sultan Sencer'in döneminde kısmi aralıklarla vezaret makamını ellerinde tuttukları görülmüştür. Vezirlik öncesi Ziyâülmülk, vezirlik döneminde II. Nizâmülmülk olarak bilinen Ebu Nasr Ahmed, babası Nizâmülmülk döneminde iyi bir eğitim almıştır. İlim ve irfanın yanı sıra siyaset ve devlet işlerini adeta yaşayarak öğrenmiştir. Babasının dönemindeki hadise ve gelişmelere tanık olan Ebu Nasr Ahmed, babasından sonra devlet ve din üzerindeki tehlikeleri adeta sezmiş, ona göre kendini yetiştirmiştir. Babasını katleden batınileri ve bunu azmettiren saraydaki muhaliflerini yakında takip etmiştir. Her ne kadar babasının vefatından sonra kısa bir süre köşeye çekilse de Selçuklu devleti üzerindeki oyun ve planları görerek boş durmamış, Sultan Muhammed Tapar'ın yanında yer almayı uygun görmüştür. Onun Sultan Muhammed Tapar'ın yanına dönmesi Nizâmülmülk ailesini yeniden canlandırmıştır.

II. Nizâmülmülk Ebu Nasr Ahmed, Selçuklu vezirliği döneminde babasının gulamlarıyla beraber Selçuklu Devleti'ndeki istikrarsızlığı huzura kavuşturmuş, parçalanmış orduyu düzene sokmuş, isyancıları bastırılmış, batınileri cezalandırma, Nizâmülmülk ailesinin mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Abbâsî vezirliği döneminde ise Selçukluların hilafet üzerindeki egemenliğini yeniden sağlamış, Halifeyi Selçuklu sultanları adına gözetip korumuş, Bağdat civarındaki Fatımileri ve Büveyhileri uzaklaştırmıştır. Abbâsî vezirliği sonrası yaklaşık çeyrek asır babasının tesis ettiği Nizamiye Medresesinde ders vererek Ehli Sünnet ve'l-Cemaati üstün kılmış, batını düşüncesini reddetmiş, vefatına kadar hiçbir sultanın hizmetine girmemiştir.

Extended Summary

The Nizamulmulk family played a major role in the religious, political and administrative survival of the Great Seljuk State. The weight of the family started during the reign of Sultan Alparslan and reached its peak during the reign of Sultan Malikshah. Nizamulmulk, who was the vizier of Sultan Malikshah, had a say in both the Seljuk state and the Abbasid caliphate. He supported the Abbasids, who were members of the Ahli-Sunnah wal community. Thus, Nizamulmulk opened the nizamiye madrasas against the ezher madrasas that gave education and training in the direction of Shiite thought representing the Fatimids. A short time later, Sultan Malikshah himself passed away. In this way, the destabilized order of the Seljuk State was shaken and the army began to disintegrate. Due to this, the weight of the Nizamulmulk family in the state began to weaken. The viziers who came to power against Nizamulmulk could not direct the sultans in the right direction, so the struggle for the throne started, the esoteric assassinations increased, and then the

Crusader attacks continued. After the death of Sultan Berkyaruk, Muhammed Tapar was a member of the Nizamulmulk family. Ebu Nasır Ahmed Bin Nizamulmulk, known as Nizamulmulk, appointed himself as a vizier.

Upon these developments, the influence of the Nizamülmülk family in the Seljuk State began to be seen again. Abu Nasr Ahmed, who received a good education during the reign of his father, immediately took action and reorganized the shaken Seljuk state order. During his viziership, he struggled with the batinis inside. He developed good relations with the Abbasid caliph abroad. He was almost following the politics of his father Nizamulmulk. Abu Nasr Ahmed, who was dismissed after a while, remained in prison for 12 years. Later, upon the imposition of Sultan Sencer on the caliph, he was promoted to the vizierate of the Abbasid caliphate. Thus, he put the Seljuk domination in place of the Abbasid caliphate again. Abu Nasr Ahmed, who was dismissed from his position after a short time, studied science at the Nizamiye Madrasa in Baghdad for 25 years. After that, Abu, who was not in the service of any sultan, died in the city of Tus and was buried in his own house.

Kaynakça | References

- Akkuş. M. (2018). “Nizâmülmülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansımaları”. *USAD*. 18, 165-186.
- Aştîyânî. A.İ. (2008). *Târîh-i İran (Ez İnkıraz Sasaniyan tâ İnkıraz-ı Kacariyân)*. Tahran: Debir.
- Es-Sıfâdî. A. (2000). *El-Vâfi bi'l-Vâfayât*. (C. 6). Ahmet el-Arnâvut ve Türki el- Mustafa (Ed). Beyrut: Daru İhya et-Türasü'l-Arabî, Li't, Tebaat-ı ve'n-Neşir ve't-Tevzi.
- Hândmir. G. (1939). *Düstürü'l-Vüzerâ*. Said Nefisi. (Ed). Tahran: İkbâl Yayınları.
- Hüseyinî. A. (1933). *Ahbârü'd-Devlet'is-Selcûkiyye*. Muhammed İkbâl (Ed). Lahor: Neşriyyat-ı Külliyyet-i Pencâb.
- Hüseyinî. A. (1933). *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*. Muhammed İkbâl. (Ed). Lahor: Neşriyyat-ı Külliyyat-ı Fincâb.
- İbnü'l-Cevzî. A. (1995). *el-Muntazam fit-Târihü'l-Mülûk ve'l-Acem*. (C. 17). Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ara. (nşr). Beyrut: Darü'l-Kütüb'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr. İ. (2003). *el-Kâmil fi't-Târîh*. (C. 4). Muhammed Yusuf Dukaka. (Ed). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr. İ. (2019). *el-Kâmil fit-Tarih (İslâm Tarihi)*. (C. 8). İstanbul: Ravza Yay.
- İkbâl. A. (1960). *Vezeret der Ahd-ı Selâtin-ı Büzürg-i Selcûkî*. Tahran: Çaphane-i Danişgah.
- Kafesoğlu. İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Kirmanî. N.M. (1925). *Nesâimü'l-Ashâr Min Letâimü'l-Ahbâr*. Muallim Rafet. (Ed). Tahran: Kütüphanesi-i Meclis- i Sena.
- Kirmânî. N.M. (1986). *Nesâimü'l-Eshâr min Letâimü'l-Ahbâr*. Mir Celeddin Hüseyinî Ermevî Muhaddis. (Nşr). Tahran: İntişârât-ı İtlaat.
- Köymen. M. A. (2017). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. (C. 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kummî. N. (1985). *Târîhü'l-Vüzerâ*. Muhammed Taki Danişpuzuh (nşr). Tahran: Müessesesi-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi.
- Müstevfî. H. (2015). *Târîh-i Güzide*. Abdülhüseyin Nevâî. (nşr). Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir.
- Ocak. A. (2018). “Nizâmülmülk'ün Dini ve Fikri Hayatı”. *USAD*. 35, 32-52.
- Özaydın. A. (2007). “Nizâmülmülk”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (C. 33, s. 194-196). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özaydın. A. (2010). “Tâcülmülk”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (C. 39, s. 359-360). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli. O.G. (2006). “Müsterşid-Billâh”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (C. 23, 145.147). İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Piyadeoğlu. C. (2021). *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Râvendî. M. (2007). *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, Der Târîh-i Âl-i Selcûk*. Mhammed İkbâl. (Ed). İntişârât-ı Asâtır.
- Şebânkâreyî. M. (1997). *Mecmeu'l-Ensâb*. (C. 2). Mir Haşim Muhaddis (nşr). Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir.

- Ukaylî. S. (1986). *Âsârü'l-Vüzerâ*. Mir Celaleddin Hüseyinî Ermevî (Ed). Tahran: İntişârât-ı İttılaat.
- Yeşildurak. E. (2022). "V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği". *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 7, 407-441.